

Документи та матеріали

Костянтин Суторіус

ДВА РУКОПИСИ РОСІЙСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛІОТЕКИ З ТЕОЛОГІЧНИМИ ЛЕКЦІЯМИ ЙОСИФА ВОЛЧАНСЬКОГО ЗА 1721–1725 рр.¹

Стаття присвячена огляду рукописів теологічних лекцій Йосифа Волчанського, прочитаних у Києво-Могилянській академії у 1720-х рр. На підставі порівняння і текстуального аналізу записів, що зберігаються у фонді Новгородської семінарії Російської національної бібліотеки (Санкт-Петербургу), в Інституті Рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського та в фонді Московської духовної академії Російської державної бібліотеки, з'ясовано, коли і за яких обставин один із записів цього курсу потрапив до Новгороду, а також встановлено одне з його можливих джерел.

У фонді Новгородської семінарії відділу рукописів Російської національної бібліотеки [далі – РНБ] зберігається два примірники першої частини теологічного курсу, який читав у Києво-Могилянській академії в 1721–1725 рр. Йосиф Волчанський. Ці примірники ще ніхто не досліджував, тож варто простежити, як і чому обидва тексти опинилися у Новгороді.

Йосиф Волчанський та його теологічний курс

Йосиф Волчанський здобув освіту в Києво-Могилянській академії, завершивши навчання 1710 року². У 1710/11 навчальному році вже бачимо його тут учителем класу граматики³. У 1715–1717 та

¹ Висловлюю подяку Галині Кузмівні Маркіній, співробітнику відділу письмових джерел Новгородського державного музею-заповідника, Денису Ципкіну, завідувачу лабораторії кодикологічних досліджень відділу рукописів Російської національної бібліотеки, та Миколі Салоникову, викладачу Новгородського державного університету, за допомогу, надану мені під час роботи над цією статтею.

² Андрущенко М. В. Волчанский Йосиф // Києво-Могилянська академія в іменах, XVII–XVIII ст.: Енциклопедичне видання. – К., 2001. – С. 124.

³ Вишнеvский Д. Киевская академия в первой половине XVIII ст. – К., 1903. – С. 112.

1717–1719 рр. він двічі прочитав курс філософії⁴, а з 1719/20 р. став викладати теологію, про що свідчить датування трактату про таїнства рукопису № 258 зі збірки Московської духовної академії (ф. 173.1) Російської державної бібліотеки у Москві: «Tractatus theologicus complectens orthodoxam doctrinam de sacramentis traditus et explicatus in collegio Kijowomohylaeano a patre ordinario theologiae professore et scholarum praefecto Josepho Wolczanski anno 1719». Теологію Волчанський викладав до кінця 1724/25 навчального року.

У 1717 р. Волчанський уже був префектом Києво-Могилянської академії⁵, після січня 1721 р., залишаючись префектом, виконував (можливо, до середини 1722 р.) обов'язки віце-ректора⁶, а потім до лютого 1727 р. – ректора. У лютому 1727 р. він стає архімандритом Київського Пустинно-Миколаївського монастиря; 30 грудня 1734 р. його піднесено до сану Могильовського єпископа, а 1 вересня 1742 р. – архієпископа Московського. Помер у Москві 10 червня 1745 р., був похований у Чудовому монастирі⁷.

Щодо згадуваного викладання курсу теології, то в 1719/20 навчальному році Волчанський, приступивши до лекцій, спершу аж до кінця 1720/21 р. читав лише другу половину курсу, розпочатого з

⁴ *Вишне夫斯基 Д.* Киевская академия в первой половине XVIII ст. – К., 1903. – С. 193. Якщо припустити, що викладач мав послідовно проходити через усі класи, то з 1711/12 по 1714/15 навчальні роки Волчанський мав викладати у класах синтаксими, постики та риторики. Але поки що не вдається точно встановити, в якому році та якому класі він викладав. Можна припустити, що в 1711/12 р. він був учителем наступного після граматики класу – синтаксими, а в 1714/15 р., тобто безпосередньо перед філософією, викладав риторику. У листі Теофана Прокоповича до викладачів Академії мова йде про те, що Гедеон Вишневський, призначений викладати у класі поезики, зайняв з дозволу митрополита місце Волчанського, якого призначили до класу риторики (Див.: *Theophanis Prokopowicz. Epistulae. – Mosquae, 1776. – P. 13*). Дмитро Вишневський, посилаючись на повідомлення Євдокима Аскоченського та Філарета Гумилевського, що 1712 р. Вишневський уже вибув з Академії, вважає, що той викладав риторику в 1711/12 або на самому початку 1712/13 навчального року (Див.: *Вишне夫斯基 Д.* Киевская академия в первой половине XVIII ст. – С. 153, прим. 3). Якщо це був той самий рік, коли Гедеон зайняв місце, призначене Волчанському, то з такого припущення виходить, що Волчанський мав би викладати риторику у 1712/13 р. після поезики, де він навчав попереднього року, тобто перейти від класу граматики одразу до поезики, минаючи синтаксиму, що здається мало ймовірним. Але можна припустити інший хід подій: в 1712/13 р. Волчанський після синтаксими викладав у класі поезики, а в 1713/14 р. мав перейти до риторики, але тимчасом посаду викладача риторики зайняв Гедеон, який, вірогідно, повернувся до Києво-Могилянської академії на 1713/14 р., і тільки з початком 1714/15 р. риторику став викладати Волчанський. Коли ж він викладав риторику ще й у 1712/13 р., то залишається думати, що він або викладав її тричі, або на якийсь час вибув з Академії.

⁵ Вишневський вважає, що Волчанський міг займати цю посаду навіть у кінці 1716 р. (*Вишне夫斯基 Д.* Киевская академия в первой половине XVIII ст. – С. 35).

⁶ Там само. – С. 24, прим. 4. М. В. Андрущенко (можливо, виходячи з нормальної для кінця XVIII ст., але помилково перенесеної дослідниками XIX ст. на першу половину XVIII ст. практики, згідно з якою філософію в академіях та семінаріях викладав префект, а теологію – ректор) пише, що Волчанський був префектом і професором філософії з 1715 р., а в 1721–27 рр. – ректором, викладачем теології та архімандритом Братського монастиря (*Андрущенко М. В.* Волчанский Йосиф. – С. 124). Але, згідно з титульним аркушем рукопису 197 п (старий шифр VIII.1.24) фонду 305 (Київська духовна семінарія) Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. Вернадського [далі – НБУ ІР], теологію з 1725/26 р. викладав Іларіон Левицький.

⁷ *Андрущенко М. В.* Волчанский Йосиф. – С. 124.

1717/18 р. Йоасафом Томиловичем. Не зовсім ясно, чи обидві частини провадилися паралельно, чи ні. Коли на початку 1735/36 р. виникло питання про можливість викладання теологічного курсу двома професорами, Платон Левицький писав Рафаїлу Заборовському:

В академии же Вашего Преосвященства хотя и был за нужду единожды таков образец, что два учителя преподавали богословию, то уже за моей памяти таковым случаем стало, что покойный Томойлович кончил богословию, нынешний же архимандрит Иосиф Волчанский начинал⁸.

Сказане, як здається, підтверджує, що Томилович і Волчанський викладали курс не паралельно, а послідовно⁹. Невідомо, які саме розділи викладав один, а які інший. Дмитро Вишневський вважає, що Томилович роз'яснював *De incarnatione, De sacramentis, De virtutibus theologicis, De angelis*¹⁰, але це не так: трактат *De sacramentis*, як видно з московського рукопису, викладав Волчанський.

Упродовж 1721/22–1724/25 рр. ним же було прочитано повний 4-річний курс теології під назвою: «Theologia christiana orthodoxa pro diuersitate materiarum in varios tractatus, tum disputationes et quaestiones diuisa in collegio orthodoxo Kiiowo-Mohileano tradita et explicata ad maiorem Dei ter optimi maximi et eius Christi reparatoris salutis nostrae gloriam incepit anno 1721 mense Septembris 22. Tradita est ab admodum reuerendo patre Iosepho Wolczanskj rectore protunc collegii Mohileani Kiiowiensis».

Основні розділи цього курсу такі:

De natura theologiae:

- [1] Tractatus de Deo vno et trino;
- [2] Tractatus de angelis (закінчений 19.01.1723);
- [3] Tractatus de homine in statu innocentiae;
- [4] Tractatus de Incarnatione Dei;
- [5] Tractatus de sacramentis;
- [6] Tractatus de tribus virtutibus theologicis (закінчений 23.06.1724);
- [7] Tractatus de ultimo fine hominis et actibus humanis;
- [8] Tractatus de peccatis;
- [9] Tractatus de gratia (закінчений 03.07.1725).

У 1721/22 та 1722/23 навчальних роках Волчанський прочитав вступ та перші чотири трактати (першу половину курсу), а в 1723/24 і 1724/25 рр. – решту трактатів (другу половину). Оскільки навчання у філософському класі Києво-Могилянської академії тривало два роки, а в теологічному – чотири, то кінець кожного другого філософського курсу не збігався з початком курсу теологічного. Тому студенти, прослухавши філософію, завершення якої припадало на середину теологічного курсу, могли переходити до вивчення теології не з початку,

⁸ Цит. за: Вишневський Д. Киевская академия в первой половине XVIII ст. – С. 353.

⁹ Вишневський пише, що «учительство Томиловича в богословской школе ...даже шло некоторое время совместно с Волчанским» (Там само.– С. 249).

¹⁰ Там само. – С. 250. Рукопис див.: НБУ ІР. – Ф. 305, спр. 193 п (старий шифр VIII.1.20).

а з середини, з другої половини курсу, а далі поверталися до першої – навіть у різних викладачів.

Записи курсу Волчанського розпорошені по кількох збірках НБУ ІР, а саме:

Фонд	Шифр
305 (Духовна семінарія)	194 п (старий шифр VIII.1.11), містить трактати 3, 6–8 196 п (старий шифр VIII.1.17), містить трактат 5. Обидва ці трактати написані однією рукою і є записом студента, який спочатку слухав другу половину курсу у Волчанського, а потім першу в Левицького, що видно з рукописів 195 п і 196 п ¹¹
306 (Києво-Печерська лавра)	160 п (старий шифр VII.2), містить трактати 1–7 ¹² 161 п (старий шифр VII.21), містить трактати 1, 2, 4 162 п (старий шифр VII.16), містить трактати 3, 5, 6; останні два тексти написані однією рукою ¹³
307 (Михайлівський монастир)	463 п/1681, містить трактати 3, 5–9; це запис студента, який спочатку прослухав другу половину курсу у Волчанського, а потім першу в Левицького, що видно з рукопису 465п/1682. ¹⁴ 464 п/1686 (у 5 книгах), містить весь курс ¹⁵ 466 п/1693, містить трактати 2 та 4 ¹⁶
312 (Софійський монастир)	555 п/229С, містить трактати 1–6 ¹⁷ 556 п/230С, містить трактати 3, 5–9 ¹⁸ ; це запис студента, який спочатку прослухав другу половину курсу у Волчанського, а потім першу в Левицького, що видно з рукопису 557/231 С

Крім цього, ще один запис курсу зберігається у відділі рукописів Російської державної бібліотеки у Москві (Московська духовна академія, ф. 173.1, № 240); він містить трактати 3, 5–9 і був виконаний студентом, який спочатку пройшов другу половину курсу Волчанського, а потім першу – курсу Левицького, що видно з рукопису № 241. Є також згадка про запис лекцій Волчанського в збірці рукописів українського походження Іркутської семінарії (інвентарний № 5 1/1), який містить трактати 3, 5–9 і також був виконаний студентом, який потім прослухав першу половину курсу Левицького¹⁹.

Розділи та роки курсу Волчанського зведено показані далі із зазначенням колекцій, де зберігаються відповідні записи*:

¹¹ Описані: *Петров Н. И.* Описание рукописных собраний, находящихся в г. Киеве. Вып. 1. – М., 1892. – С. 263.

¹² Описаний там само (Вып. 2 – М., 1897. – С. 54–55).

¹³ Описаний там само (С. 55).

¹⁴ Описаний там само (С. 147).

¹⁵ Описаний там само (С. 147–148).

¹⁶ Описаний там само (С. 148), але Петров помилково приписав ці лекції Іларіону Левицькому (пор.: *Вишне夫斯基 Д.* Киевская академия в первой половине XVIII ст. – С. 251, прим. 1).

¹⁷ Описаний *Петров Н. И.* Описание рукописных собраний, находящихся в г. Киеве. Вып. 3. – М., 1897. – С. 238–239. Тут пропущено трактат *De ultimo fine*, який також є у цьому рукописі.

¹⁸ Описаний там само (С. 239), але Петров пропустив трактат *De ultimo fine*.

¹⁹ *Н. И.* Рукописи Иркутской Духовной Семинарии южнорусского происхождения // Труды Киевской духовной академии. – 1892, № 10. – С. 306–307, № 2.

Навчальний рік		Трактати	Місце зберігання запису
1721/23	I	De Deo	L (160 п; 161 п); M (464 п); S (555 п)
—«—	II	De angelis	L (160 п; 161 п); M (464 п; 466 п); S (555 п)
—«—	II	De homine	D (194 п); L (160 п; 162 п); M (463 п; 464 п); S (555 п; 556 п); AM; Ir
—«—	II	De Incarnatione	L (160 п; 161 п); M (464 п; 466 п); S (555 п)
1723/25	III	De sacramentis	D (196 п); L (160 п; 162 п); M (463 п; 464 п); S (555 п; 556 п); AM; Ir
—«—	III	De virtutibus	D (194 п); L (160 п; 162 п); M (463 п; 464 п); S (555 п; 556 п); AM; Ir
—«—	IV	De ultimo fine	D (194 п); L (160 п); M (463 п; 464 п); S (556 п); AM; Ir
—«—	IV	De peccatis	D (194 п); M (463 п; 464 п); S (556 п); AM; Ir
—«—	IV	De gratia	M (463 п; 464 п); S (556 п); AM; Ir

* У таблиці літерою М позначено колекцію Київського Михайлівського монастиря, L — Києво-Печерської лаври, S — Софійського монастиря, D — Київської духовної семінарії, AM — Московської академії, Ir — Іркутської семінарії.

Новгородські рукописи

Як уже згадувалося, у відділі рукописів РНБ (Новгородська духовна семінарія, ф. 522) під №№ 4 і 5 (старий шифр 6704, частина 1 і 2) та під № 22 (старий шифр 6716) зберігаються три рукописи з теологічними лекціями Волчанського.

Рукопис № 22 (685 арк. in quarto) виконаний дрібним регулярним курсивом першої третини XVIII ст.: арк. 1–12 — однією рукою, з арк. 13 до кінця — іншою. Титульний аркуш не зберігся. В описі фонду Новгородської семінарії цей рукопис має назву «Сборник богословский на латинском языке», проте насправді — це запис лекцій Йосифа Волчанського за першу половину теологічного курсу, причому трактат «De homine» тут іде перед трактатом «De angelis». Хто його виконав, встановити не вдалося, хоча ясно, що писали або ті студенти, які в 1723/25 р. закінчили повний курс, або ті, що 1721–23 р. повернулися до першої половини курсу, прослухавши другу раніше.

У тексті зберігся єдиний запис власника: «Ex libris N. Dolhaniewskij» (арк. 1 зв.). На звороті останнього аркуша (685 зв.) — ще один запис власника у вигляді епіграми:

Si possessorem quaeras dominumque libelli,
non opus ut quaeras, aspice nomen habet
ex libris Nicaetae Dolhaniewskij²⁰.

²⁰ Важко сказати, чи був Долганєвський автором цього вірша, чи ні. Принаймні, на примірнику праці Йогана Фрідріха Коніга [Konig] «Theologia positiva aegroatica» (видання 1672 р., зберігається у РНБ, шифр 16.89.5.6) на звороті першого білового аркуша є схожа епіграма:

Hunc ego possideo librum, mihi reddite quaeso
nec est, quod quaeras, respice nomen habet
Gotthard Fridrick Wack.
Anno 1695 d. 16 Januarii

Про Микиту Олексійовича Долганевського відомо, що в 1736/37 р. він навчався у класі риторики Києво-Могилянської академії, як це видно з «Ведения учеников всех в Академии Киевской обретающихся ... 1737 года априля сочиненное», де в розділі «Ученики риторики» є запис²¹:

Имя и прозвание	С какова чина родителей и откуда	Каких от рождения лет	Какова учения
Никита Долганяевский	С Полши з ссла Жолкви сын мужичий	19	Учения мернаго

Таке саме «веденіє», складене у січні 1738 р., повідомляє, що Долганевський був уже «ученик школы философии»²²:

Имя и прозвание	Лета от рождения	Откудава и каких родителей	Какого учения
Микита Долганиевский	20	С Полши з села Жолкви син протстих родителей	Мернаго

Це означає, що у 1737/38 навчальному році Долганевський почав слухати філософський курс Сильвестра Кулябки²³. Логічно припускати, що після закінчення у 1738/39 р. дворічного філософського курсу Долганевський з 1739/40 р. починає вивчати теологію²⁴. Проте 4-річного курсу він не пройшов, оскільки виїхав у Нижній Новгород, до єпископа Йоана Дубинського, де став учителем місцевої семінарії і прийняв чернечий постриг під іменем Софронія²⁵; у 1743 р., уже в сані ієромонаха й намісника Нижньогородського Печерського монастиря, став першим префектом семінарії²⁶, де впродовж 1744/45 р. викладав риторику²⁷; з 1753 р. – архімандрит Макаріївського Жовтоводського монастиря. У 1758 р. був знову переведений до Нижньогородського Печерського монастиря, де й помер 19 квітня 1772 р.; похований навпроти вівтаря Вознесенського храму²⁸.

Оскільки в рукописі № 22 Долганевський підписався ще як Микита,

²¹ Акты и документы, относящиеся к истории Киевской академии / Под ред. Н. И. Петрова. – К., 1904. – Отд. II, т. 1, ч. 2. [далі – АДКА]. – С. 41.

²² Там само. – С. 64.

²³ О. В. Яшук і Т. В. Лютий пишуть, що Долганевський був студентом класу риторики близько 1738 р., а народився близько 1719 р. (Яшук О. В., Лютий Т. В. Долганевський Микита // Києво-Могилянська академія в іменах. – С. 185), але якщо взяти до уваги, що в січні 1738 р. йому вже виповнилося 20 років, то народився він радше близько 1717 р.

²⁴ Важко сказати, як проходило у Долганевського навчання далі, тому що починаючи з 1738/39 навчального року відомі тільки списки студентів Київської академії, що походили з духовного стану і з російських теренів. Те, що Долганевський у 1739/40 р. мав перейти до теології, видно з того, що його товариші по філософському курсу – Кирило Бродський, Іван і Андрій Миткевичі та Григорій Стринжа – вивчали з цього року теологію (АДКА. – С. 107–108). Разом з Долганевським у 1737/38 р. навчався у філософському класі «Іван Ямнецкий».

²⁵ Харламович К. В. Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. Т. 1. – Казань, 1914. – С. 701.

²⁶ Тихов А. Краткая памятная историческая записка Нижегородской духовной семинарии. – Нижний Новгород, 1905. – С. 25.

²⁷ Харламович К. В. Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. – С. 701.

²⁸ Тихов А. Краткая памятная историческая записка. – С. 25.

а не як Софроній, то ясно, що цей текст потрапив до нього перед чернечим постригом. На жаль, не відомо точно, коли Долганевський залишив Київ, але якщо з 1739/40 р. він справді почав вивчати теологію, то до кінця 1740/41 р. міг пройти другу половину теологічного курсу Сильвестра Кулябки (першу половину у 1737–39 р. викладав Ієроним Миткевич). Свої лекції Кулябка читав за лекціями Волчанського 1721–25 р., тому цілком імовірно, що Долганевський, прослухавши в Кулябки другу половину цього курсу, перед від'їздом із Києва подбав про запис його першої половини²⁹. Як буде детальніше показано далі, цей список за невідомих обставин потрапив до Москви, в 1744 р. був там знайдений Новгородським архієпископом Амвросієм Юшкевичем та пересланий префектові Новгородської семінарії для копіювання.

Хоча Юшкевич просив повернути примірник до Москви, однак цього не сталося. В «Реестре книг библиотеки Новгородской семинарии» 1779 р., що зберігається у відділі рукописів Бібліотеки Російської академії наук у Петербурзі (ф. 28, шифр F 409), у розділі «*Libri varii latini qui non ex bibliotheca illustrissimi Theophanis accepti in vsum seminarii ex Nouogrodensi archiepiscopali domo antequam bibliotheca Theophanis in Nouogrodense seminarium esset translata*» (підрозділ «*Manuscripti libri*», арк. 209 v під № 74) значиться «*Theologia manuscripta, quam proferebatur Iosephus Volczanskj, 1721. fol. 685*». Можна впевнено твердити, що це і є рукопис № 22, в якого на той час ще був титульний аркуш. Назва розділу, до якого віднесено цей рукопис («Різні латинські книги, отримані не з бібліотеки найяснішого Теофана...»), вказує, що він з'явився у бібліотеці семінарії разом з іншими книгами Новгородського архієрейського дому ще до того, як їй передали книгозбірню Теофана Прокоповича³⁰. М. Д. Рогович вважав, що останню було передано сюди 1742 р.³¹, але рукопис № 22 не міг опинитися в архієрейському домі раніше другої половини 1744 р., до чого ми ще повернемося.

²⁹ Рукопис № 22 міг потрапити до Долганевського й інакше, від єпископа Йоана Дубинського. О. М. Сандалюк пише, що 1720 р. Дубинського, тоді ще студента теології, запросили викладачем граматики до Чернігівського колегіуму (Сандалюк О. М. Дубинський Іван // Києво-Могилянська академія в іменах. – С. 190). З іншого боку, студент на ім'я Іоаннес Дубінскі згадується на звороті останнього аркуша рукопису 108 п/62 з фонду 306 НБУ ІР серед студентів, які закінчили 1717 р. філософський клас під керівництвом Волчанського (АДКА. – С. 1). Якщо в 1717/18 р. Дубинський перейшов до вивчення теології, то до 1720 р. він міг пройти першу половину курсу з Томиловичем і частину другої половини з Волчанським. Потім Дубинський поїхав до Чернігова і, можливо, для того аби розширити свої знання з теології, міг роздобути лекції Волчанського за 1721–1723 р. Ці лекції він привіз до Нижнього Новгорода, і там вони опинилися у Долганевського.

³⁰ Це підтверджує ще один примірник даного реєстру, який зберігається у Державному історичному архіві Новгородської області (ф. 384, оп. 1, спр. 2); тут рукопис № 22 записаний на арк. 190 зв. під № 11 серед книг формату in quarto в розділі «*Libri varii latini, qui non ex bibliotheca illustrissimi Theophanis*».

³¹ Рогович М. Д. Бібліотека Феофана Прокоповича // Прокопович Ф. Філософські твори: В 3-х т. – Т. 3. – К., 1981. – С. 374.

* * *

Ще два рукописи з текстом теологічного курсу Йосифа Волчанського, що зберігаються в колекції Новгородської семінарії (№ 4 і 5, перший 367, другий 345 арк., обидва in folio в однакових палітурках) за змістом повністю збігаються з розглянутим вище рукописом № 22 і можна впевнено стверджувати, що були з нього переписані³². На всіх зошитах є «кустоди»³³; нумерація зошитів в обох рукописах наскрізна; всього 86 номерів. Нумери зошитів у рукописі № 5 написані іншою рукою, ніж у рукописі № 4. Крім того, текст на початку всіх зошитов у рукописах № 4 і 5 збігається з початком тексту у відповідних зошитах рукопису № 22.

Майже кожен зошит написаний іншою рукою, всього ж в обох томах можна нарахувати понад 60 почерків. В окремих випадках почерки, якими написані різні зошити, надаються до ідентифікації, як от:

почерки	зошити	почерки	зошити	почерки	зошити
1	№ 2, 9, 58	6	№ 7, 26 і арк. 89–92 зв. в рукописі № 5	11	№ 46, 80
2	№ 3, 51	7	№ 13, 21, 78	12	№ 47, 61
3	№ 4, 10, 56	8	№ 16–17	13	№ 55, 83
4	№ 6, 73	9	№ 25, 77		
5	№ 8, 11, 57	10	№ 39, 69, 79		

У рукописі № 5 на арк. 39–45 (нумерація олівцем у правому нижньому куті) у правому верхньому куті проставлено номери з 390 по 396, а на арк. 231 – номер 580; такі ж аркуші з номерами 390 та 580 йдуть першими у зошитах № 50 и 74. В рукописі № 4 на арк. 318–322 у правому верхньому куті проставлено номери з 312 по 316. Походження цієї нумерації неможливо зрозуміти, не порівнявши рукописи № 4 і № 5 з рукописом № 22: початок тексту на аркушах з номерами 390 і 580 в рукописі № 5 збігається з початком тексту на аркушах з аналогічними номерами в рукописі № 22. Це означає, що особи, які писали рукопис № 5, копіювали з рукопису № 22 буквально все.

Ще одним доказом буквального копіювання є «реклами»³⁴: в рукописі № 22 вони є в кінці кожного зошита, а в рукописах № 4 і № 5 написано не справа під останнім рядком, а в складі рядка й повторно – на початку наступного зошита, так що іноді одна й та сама фраза повторюється двічі, як, наприклад, наприкінці 72-го та на початку 73-го зошита – *fuisse de qua*. У деяких випадках у рукописі № 22 слово між двома зошитами було написано з переносом (початок наприкінці одного зошита, а кінець – на початку другого), а в рек-

³² Підтвердження цьому див. у додатку.

³³ Це номери на першому аркуші кожного зошита, які проставлялися для того, щоб їх не переплутав палітурник (Пор.: *Люблинская А. Д. Латинская палеография*. – М., 1969. – С. 69).

³⁴ Це одне-два слова, з яких починається новий зошит, написані на останньому аркуші зошита нижче останнього рядка. Як і «кустоди», вони були потрібні для того, щоб палітурник не переплутав зошити (Пор.: Там само. – С. 69).

ламі – перенесене на початок наступного зошита закінчення. Копієст же сприймав рекламу як частину останнього слова, а наступний зошит починав із перенесеної його частини. Наприклад, наприкінці останнього рядка на арк. 539 зв. рукопису № 22 розбито переносом слово *ro-sitiua*, себто на арк. 340 винесено «-sitiua». Переписувач же рукопису № 5 повторив рекламу «positiua et realis» без знака переносу, а наступний аркуш почав зі слів «sitiua et realis». Такі самі випадки бачимо на арк. 207 та арк. 556.

Все це вказує на те, що, по-перше, рукописи № 4 і № 5 переписували окремими розрізненими зошитами, по-друге, що переписувачі працювали незалежно один від одного, врешті по-третє, коли рукопис № 22 переписували, він ще не був зшитий. Найімовірніше, копіювання здійснювалося за системою *ресіа* – як у середньовічних університетах. Вона полягала в тому, що, стаціонарній, який очолював скрипторій, видавав кільком особам одночасно по одному зошиту (*ресіа*) з непереплетеного рукопису, завдяки чому кодекс можна було переписати у десятки разів швидше³⁵.

На перший погляд, логічно припускати, що переписувачами були студенти класу теології, але якщо згадані рукописи походять з одного навчального закладу, то їх не могли виконати студенти тільки цього класу, бо надто багато почерків тут задіяно, і надто багато граматичних помилок допущено, які навряд чи могли належати філософам і теологам (пор. додаток № 2). Наприклад, виконавець рукопису № 22 не тільки добре знав латину, а й розбирав скорочення (так, арк. 96 тут починається скороченими словами *vitae ipsius*, ті ж слова написані в рекламі арк. 95 зв.). Натомість у рукописі № 4 цю рекламу передано як *vitae tipus*, себто копієст не розібрав скорочення. Подеколи переписувачі рукописів № 4 і № 5 не змогли прочитати тексту, залишаючи пропуски, як скажімо, на арк. 130 зв. (рукопис № 5) між словами *deinde* та *quoque*, де в рукописі № 22 стоїть слово *curiosa*; те саме – на арк. 131 між словами *ego in* та *ejicio*, не прочитавши слова *Belzebul*; на арк. 131 зв. між словами *adhuc* і *apellatur*, не зумівши розібрати слова *Esechielis*.

Виходячи з цього можна дійти висновку, що рукописи № 4 і № 5 виконували учні класів поетики або риторики. Коли це справді так, то хоча згадані копії менше важать для реконструкції теологічних лекцій Волчанського, але вони цікаві вже тим, що демонструють по-

³⁵ Люблинская А. Д. Латинская палеография. – С. 106. Можна навести ще кілька прикладів застосування такої технології у школах. Наприклад, рукопис 489 п / 312С з фонду 312 в НБУ ІР, який містить трактати Адама Зернікава про походження Св. Духа, був переписаний студентами Київської академії по одному зошиту; рукопис 122 п з фонду 301 (Київська духовна академія), який містить той самий твір, був переписаний студентами Новгородської семінарії у 1750-х рр. по два зошита. Що стосується рукописів з теологічними лекціями, то мені відомий ще тільки один, який переписували в такий спосіб – рукопис 199 п (старий шифр VIII.1.8) з фонду 305 – це друга половина теологічного курсу, що його читав у 1725–1729 р. в Київській академії Іларіон Левицький. Цей рукопис цікавий тим, що, на відміну від новгородських рукописів № 4 і № 5, він був переписаний тими студентами, які слухали теологічний курс у 1727–1729 р.

черки понад 60 студентів, які вчилися в один і той самий час в тому самому навчальному закладі.

Час і місце переписування рукописів № 4 і № 5 можна визначити майже з документальною точністю. Людмила Секретар у 2003 р. у відділі письмових джерел Новгородського державного об'єднаного музею-заповідника знайшла збірник «келейных писем» Новгородського архієпископа Амвросія Юшкевича (шифр 11234). Серед іншого, тут є лист від 30 липня 1744 р. до префекта Новгородської семінарії Йосифа Ямницького (арк. 97), де Юшкевич писав:

Приискали мы в Москве богословие в четверть письменное, которое в прошлом 1721 году бывшим в то время его высокопреподобием пречестнейшим господином вице-ректором и Киевской академии префектом и богословии достойнейшим учителем (которой ныне архиепископом Московским) Иосифом Волчанским прилежнейшими трудами в Киеве в наставление для пользы церкви святой богословии слышателем преподавалась, и оную послали в Новгород в дом наш экономическую должность правящему иеромонаху Иякову с домовым дворенином Иваном Гавриловым, которую по получении в вакациальное ныне время изволте приказать из переплету розшить и переписать ученикам самым лучшим чистым и читким характером на чистой доброй бумаге, и переписав содержать в хранении в библиотеке, а оригинал паки переплесть и к нам в Москву при слушной оказии прислать.

У тій же збірці є власноручна відповідь Ямницького від 4 серпня 1744 р. (арк. 140–41), де він пише, що отримав лист Юшкевича. З цих листів випливає, по-перше, що згаданий вище теологічний курс Волчанського із записом власника Дубневського (рукопис № 22) – це і є те саме богослов'я «у четверть писане», що його «приискал» в Москві Юшкевич та надіслав до Новгорода, а по-друге, що копії з нього (рукописи № 4 і № 5) були виконані не раніше серпня 1744 р., але й не пізніше грудня 1748 р., оскільки сам Ямницький наприкінці грудня 1748 р. помер, а тимчасом на рукописі № 4 є його власноручні помітки, на чому ми зупинимося далі.

У листі до Юшкевича від 14 серпня 1744 р. (арк. 142–43) Ямницький повідомляв, що на початку 1744/45 навчального року в семінарії після літніх канікул мало нараховуватися 14 учнів класу фари, 15 інфіми, 27 граматики, 36 синтаксими, 33 поетики та 80 риторики³⁶ (четверо, як бачимо з наступного листа, на заняття не прибуло). Отже, саме ці студенти (найімовірніше, «ритори» та «поети») виготовили дві копії богословського курсу Волчанського. На жаль, їхній поіменний список невідомий.

Що ж до згаданих власноручних поміток Йосифа Ямницького, то на рукописі № 4 (арк. 1) ним уписано заголовок-сентенцію:

Theologia. Theologia caelo nata eructavit cor meum verbum bonum (Ps. 44.2). Assumis per os tuum sermones meas, incerta et abscondita sapientiae tuae reuelasti mihi.

Як бачимо з цієї вставки, переписуванням рукописів (принаймні,

³⁶ Ані школи філософії, ані школи теології у Новгородській семінарії на той час ще не було.

рукопису № 4), найвірогідніше, керував сам Ямницький. Варто принагідно додати, що залишилося ще декілька слідів його викладацької діяльності в Новгородській семінарії. Зокрема, в тутешній збірці є запис теологічного курсу Ямницького (рукопис № 36; курс викладався восени 1748 р.; запис містить вступну диспутацію і початок трактату «*De Deo*»), а також запис його лекцій з філософії (рукопис № 37; читалися у 1746–1749 рр.). У рукописі № 36 теологічному курсові передують діалектика (арк. 1–48 зв.) і риторика (арк. 49–130); і там, і там на полях є помітки самого Ямницького; ним же написано деякі вставки в лекціях (пор.: арк. 6, 13, 30 та ін.), заключні вислови (арк. 48 і зв., 129–130) та окремі слова – вірогідно, не розібрані переписувачем (арк. 32, 34). Як бачимо, професор здійснював своєрідну «правку» записів, що їх виконували студенти.

Крім згаданих вище, зберігся ще один запис філософського курсу Ямницького (рукопис № 38), де перед власне філософськими лекціями (арк. 39–198 зв.), як і в попередньому випадку, є лекція з діалектики, що викладалася наприкінці курсу риторики (арк. 1–38)³⁷. Обидва конспекти, напевно, виконані однією рукою, хоча в філософському курсі є вкраплення інших почерків, а діалектику записала та сама особа, що конспектувала частини теологічного й філософського курсів (рукописи № 36, 37). Характерно, що наприкінці діалектики рукою Йосифа Ямницького додано: «*Την χάριν ne negligas, profectus haud difficulter sequetur*» («Не занедбуй старання, успіх досягається не без труднощів»). Ця помітка, як і згадані вище випадки, вказує на особисту причетність професора до копіювання студентами його курсів. Під цим кутом зору варте уваги й те, що почерк, яким виконано два фрагменти філософії у даному рукописі, ідентичний почеркові зошита № 12 з аналізованої тут шкільної копії теологічного курсу Волчанського (рукопис № 4), а діалектику, схоже, записувала та сама особа, що копіювала там-таки зошити № 2 і № 9.

У рукописі № 4 можна ідентифікувати ще кілька почерків, пов'язаних зі студентським середовищем Новгородської семінарії. Наприклад, один з виконавців запису лекцій риторики (рукопис № 53; автор і дата курсу не зазначені) переписував, вірогідно, зошит № 1 копії теологічного курсу Волчанського. Як і згадані вище записи лекцій Йосифа Ямницького, рукопис № 53 містить на берегах (арк. 82 зв.) помітку самого професора, що дозволяє з певністю датувати його 1740-ми рр.

Не позбавлена ваги й та обставина, що записи курсів Ямницького (рукописи № 36, 37, 53) оправлені в такі самі палітурки та написані на папері з тими самими філігранями, що й обидві копії теологічного курсу Волчанського.

³⁷ Починаючи з арк. 199 зв., у рукописі № 38 іде твір Стефана Яворського «*Камень веры*».

* * *

Постає питання, для чого в російській семінарії треба було в 1744 р. переписувати теологічні лекції 1721–1723 р., адже кожний викладач читав власний курс, який студенти й записували. Звичайно, часто траплялося, що професор брав за основу лекції попередників, змінюючи їх на власний розсуд, або й повторюючи майже слово в слово. Проте навіть у цих випадках записи лекцій — це записи різних курсів, що читалися в різний час різними викладачами, а не списки одного й того самого курсу. Тому про рукописи з теологічними лекціями, які читалися в Київській та Московській академіях, а також у російських семінаріях, можна говорити швидше як про конспекти, а не як про списки, а тимчасом рукописи № 4 і № 5 — це власне списки.

Можливо, Амвросій Юшкевич мав намір покласти в основу теологічних викладів у своїй семінарії курс Волчанського і саме для цього наказав студентам переписати рукопис № 22. Справді, лекції Йосифа Ямницького з теології, читані в 1748 р., мають багато спільного зі згаданим курсом, а місцями збігаються з ним дослівно. Що ж до Юшкевича, то він сам закінчив Києво-Могилянську академію у першій половині 1720-х, отже, найімовірніше, слухав теологію у Волчанського³⁸. Крім того, наказ Ямницькому викладати за курсом Волчанського міг дати й «сукцесор» Юшкевича на Новгородській кафедрі Стефан Калиновський (1745–1753), чие прізвище є серед студентів, що завершили 4-річний теологічний клас у 1725 р., себто теж слухали Волчанського³⁹.

Наступний викладач теології Новгородської семінарії — Йоасаф Миткевич — читав у 1750–1754 р. курс теж на основі Волчанського. Втім, у 1740-х рр. не тільки лекції Кулябки та новгородських професорів повторювали Волчанського: те саме можна сказати про теологічний курс Гавриїла Кременецького, читаний упродовж 1743–1747 р. в Олек-

³⁸ О. М. Сандалюк і С. Р. Кагамлик пишуть, що Юшкевич на 1723 р. уже закінчив навчання у Києво-Могилянській академії, і повідомляють, що, вивчаючи риторику, він переписав у 1717 р. курс риторики під назвою «*Reginae hortus eloquentiae prope Desnae aquas expositus*», який зберігається в НБУ ІР (ф. 312, 679/467 С): Сандалюк О. М., Кагамлик С. Р. Юшкевич Андрій // Києво-Могилянська академія в іменах. — С. 606; Петров Н. И. Описание рукописных собраний, находящихся в г. Киеве. Вып. 3. — С. 287. Цей курс викладався у 1717/18 р. у Чернігівському колегіумі, а прослухав і записав його *Andreas Iuskiewicz*, тобто з Чернігова до Києва він міг перейти не раніше 1718 р., отже, вступити до філософського класу тільки в 1719 р., коли почав свій філософський курс Іларіон Левицький. Курс Левицького закінчився у 1721 р. і в тому ж році Юшкевич міг розпочати теологічний курс Волчанського, перша половина якого закінчилась у 1723 р. Тоді Юшкевич міг покинути навчання і піти послушником до Київського Пустинно-Миколаївського монастиря. Серед студентів, які 1725 р. закінчили теологічний курс Волчанського, Юшкевич не згадується.

³⁹ В. О. Андрушко пише, що світське ім'я Калиновського було Степан (Андрушко В. О. Калиновський Степан // Києво-Могилянська академія в іменах. — С. 246). В той же час серед студентів, які закінчили 1725 р. теологічний курс Волчанського, є *Simeon Kalinowski* (АДКА. — Отд. II, Т. 1, Ч. 2. — С. 2). Крім того, Андрушко вважає, що Калиновський став прсфсктом Києво-Могилянської академії в 1726 р., хоча Дмитро Вишневський ще в 1903 р. довів, що Калиновський був префектом з кінця 1731 по кінець 1732 р. (Вишневский Д. Киевская академия в первой половине XVIII ст. — С. 37).

сандро-Невській семінарії, про курс Іоана Козловича в Московській академії (1745–49), курс Костянтина Бродського там таки (1749–1753). У 1750 р. у Смоленській семінарії Варлаам Іваницький закінчив викладати теологічний курс, який частково перетинається з лекціями Волчанського. Неясно, що сприяло такій популярності цих лекцій: чи висока оцінка їхньої вартості, чи те, що згадані професори самі вивчали теологію у Києво-Могилянській академії або за даним курсом, або за курсом котрогось із учнів Волчанського. Не можна виключати й того, що в основі всіх лекцій лежало якесь спільне джерело. Принаймні, одне з джерел курсу самого Волчанського мені пощастило знайти – це «Сума шкільної теології» (*Summa theologiae scholasticae*) єзуїта Мартина Бекануса (Verbeeck, або van der Beeck, помер у 1624 р.), перше видання якої побачило світ у 1612 р.⁴⁰

Додаток № 1

Переконалися в тому, що рукописи № 4 і № 5 були переписані саме з рукопису № 22, можна, порівнявши їхній текст із текстом решти рукописів, що містять першу половину теологічного курсу Волчанського. Далі пропонується для прикладу кореляція кількох місць новгородських рукописів № 22 і № 4 із відповідними записами у текстах колекцій НБУ ІР, а саме: Михайлівського монастиря (463 п), Києво-Печерської лаври (160 п; 161 п) та Софійського монастиря (555 п).

Трактат «De Deo»: місце у тексті	Київські збірки	Рукопис № 22	Рукопис № 4
Conclusio prima. Probatur...	si enim v.g. sapientia aut omnipotentia dei realiter est distincta <i>ab essentia dei</i> , quaero	si enim v.g. sapientia aut omnipotentia dei realiter est distincta, quaero	si enim v.g. sapientia aut omnipotentia dei realiter est distincta, quaero (арк. 60 зб.)
Quoad secundam partem conclusio probatur...	atque inter attributa <i>diuina</i> essentialia absoluta nulla datur oppositio	atque inter attributa essentialia absoluta nulla datur oppositio	atque inter attributa essentialia absoluta nulla datur oppositio (арк. 61)
Obiiciunt Scotistae primo	<i>exponis</i> , ergo etc.	exponit, ergo etc.	exponit, ergo etc. (арк. 61 зб.)
Septimo	nostro formatur <i>intellectu</i>	nostro formatur conceptu	nostro formatur conceptu (арк. 62)
Ultimo	Valter bonitas v.g. <i>sapientia, iustitia</i>	Valterus bonitas v.g. etc.	Valterus bonitas v.g. etc. (арк. 62 зб.)
Ad secundum	deus ob infinitam <i>suum perfectionem</i>	deus ob infinitam sui perfectionem	deus ob infinitam sui perfectionem (арк. 62 зб.)
Ad tertium	multitudine distincta distinctione <i>ex natura rei formali</i>	multitudine distincta distinctione rei formali	multitudine distincta distinctione rei formali (арк. 62 зб.)

⁴⁰ Hurter H. Nomenclator literarius theologiae catholicae. T. 1–5. – Oeniponte, 1903–11. – Т. 3. – Р. 722.

Ad septimum	haec propositio sapientia non est iustitia vera <i>est</i> distinguitur	haec propositio sapientia non est iustitia vera distinguitur	haec propositio sapientia non est iustitia vera distinguitur (арк. 63 зв.)
Ad octauum	nisi notius est quoad obliquum et prout suum esse habet	nisi notius est quoad obliquum et prout suum habet	nisi notius est quoad obliquum et prout suum habet (арк. 63 зв.)

Додаток № 2

Свідченням того, що рукопис № 4 був переписаний з рукопису № 22, є допущені копіїстом численні помилки. Їх появу можна пояснити тільки невмінням прочитати відповідні місця в рукописі № 22, як, для прикладу, ось тут:

...una formalitas rei differat ab alia formalitate, *iam* quidem tanquam res a re, sed tantum secundum rationem formalem praecise siue definitionem, idque similiter *non est* siue citra omnem intellectus operationem (арк. 60 зв.). Появу тут недоречних слів *iam* і *non est* можна пояснити лише тим, що копіїст не зумів розшифрувати скорочення: у першому випадку *n* (= *non*), у другому *nc* (= *nemine cogitante*).

...*sit* igitur quaestio (арк. 60 зв.). У решті записів замість *sit* стоїть *est*, але в рукописі № 22 воно написано так, що його можна прийняти за *sit*.

...nos vtramque hanc opinionem *recipimus* (арк. 60 зв.). На місці *recipimus* в інших записах стоїть *reicimus*, але в рукописі № 22 крапка над літерою «i» зазвичай зміщена на наступну літеру, що утруднює прочитання слова.

...in deo compositio ex *causa* et attributis realis (арк. 60 зв.). В інших рукописах замість *causa* стоїть *essentia*. Копіїст неправильно зрозумів скорочення *caa* як *eea*, себто *essentia*.

...cum nihil potest tribui *per* realem intrinsecam denominationem subiecto (арк. 60 зв.). Непотрібне тут *per* у рукописі № 22 закреслене, але оскільки цей прийменник зазвичай передавали скорочено (як літеру «р» з перекресленою гастою), копіїст сприйняв його як присутнє в тексті.

...voluntas ex natura rei *prosupponit* intellectum (арк. 62). В інших записах замість *prosupponit* стоїть *praesupponit*. Як і в попередньому випадку, копіїст неправильно прочитав скорочення.

...per eiusmodi *praeepta* naturam significare solemus (арк. 62 зв.). У всіх записах замість *praeepta* є *praedicata*. Копіїст не зрозумів скорочення *pta*.

...quare cum dicit in hoc *hextu* (арк. 62 зв.). Незрозуміле слово *hextu* з'явилося замість *textu*, оскільки в рукописі № 22 воно написано нерозбірливо.

...*aeternam* huius substantiae qualitates (арк. 62 зв.). Слово *aeternam*

вжите замість *caetera vero*: обидва в рукописі № 22 скорочені й незрозумілі.

...per multas *det* distinctas qualitates (арк. 63). Замість *det* має бути *et*, але в рукописі № 22 спочатку було написано *sd* (скорочення від *sed*), а далі не зовсім охайно правлене.

...*eidem* entitas *simplicissime* dei (арк. 63). Написано замість *eadem* і *simplicissima*; копіюста збило недбале написання літери «а» в цих словах.

Konstantin Sutorius

TWO MANUSCRIPTS FROM THE RUSSIAN NATIONAL LIBRARY WITH THEOLOGICAL LECTURES OF JOSEPH VOLCHANSKY FOR 1721–1725

The article is dedicated to the observation of the theological lectures by Joseph Volchanski taught at Kyiv-Mohyla Academy in 1720s. On the bases of comparison and textual analysis of the records preserved at Novgorod seminary corpus of the Russian National Library, at the Institute of Manuscripts of the V. Vernadski National Library of Ukraine and at Moscow Theological Academy corpus of the Russian State Library it is explained when and under what circumstances one of the records of that course had found its way to Novgorod, as well as it has been fixed up one of its eventual sources.

о. Юрій Мицик

ВИПУСКНИК КИЇВСЬКОЇ ДУХОВНОЇ АКАДЕМІЇ – ПРОТОПРЕСВІТЕР УКРАЇНСЬКОЇ АВТОКЕФАЛЬНОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ ФІЛИМОН КУЛЬЧИНСЬКИЙ

У статті вперше в історіографії зроблена спроба окреслити головні етапи життя й діяльності визначного українського церковного і громадського діяча о. Филімона Кульчинського. На підставі рідкісних джерел, у тому числі усних, охарактеризовано світогляд, зв'язки з КДА, душпастирську працю о. Филімона в США, Бразилії та інших країнах.

Визначний діяч УАПЦ о. Филімон Кульчинський походив з давнього волинського священницького роду. Священником був його батько Юстин, по душпастирській лінії пішов і племінник Сергій